

О.В. Турута

Харківський національний університет радіоелектроніки,
к.ю.н., доц. каф. філософії, доцент

Н.А. Дубина

Харківський національний університет внутрішніх справ,
к.ю.н., ст. викладач каф. теорії та історії держави і права

ПОГЛЯДИ УКРАЇНСЬКИХ ФІЛОСОФІВ НА ПРОБЛЕМУ РЕАЛЬНОСТІ ПРАВ ЛЮДИНИ

Статтю присвячено генезису ідеї реальності прав людини в політико-правовій думці України IX – XXI ст.ст. Аналізуються правові пам'ятки, а також філософські твори вітчизняних мислителів. Досліджуються різноманітні концепції, підходи, погляди вчених щодо забезпечення реальності прав і свобод людини в Україні у різні історичні періоди.

Ключові слова: права людини, правова держава, обмеження влади, верховенство правового закону, природні права людини, рівність прав.

Е.В. Турута, Н.А. Дубина

ВЗГЛЯДЫ УКРАИНСКИХ ФИЛОСОФОВ НА ПРОБЛЕМУ РЕАЛЬНОСТИ ПРАВ ЧЕЛОВЕКА

Статья посвящена генезису идеи реальности прав человека в политико-правовой мысли Украины IX – XXI в.в. Анализируются правовые памятники, а также философские произведения отечественных мыслителей. Исследуются различные концепции, подходы, взгляды ученых относительно обеспечения реальности прав и свобод человека в Украине в разные исторические периоды.

Ключевые слова: права человека, правовое государство, ограничение власти, верховенство правового закона, природные права человека, равенство прав.

O.V. Turuta, N.A. Dubyna

VIEWS OF UKRAINIAN PHILOSOPHERS THE PROBLEM OF THE HUMAN RIGHTS REALITY

The article is devoted to the idea genesis of the human rights reality in political and legal thought Ukraine IX – XXI centuries. Analyzes legal sites and philosophical works of Ukrainian scientists. We study various concepts, approaches, views of scientists in understanding the human rights reality in Ukraine in different historical periods.

Keywords: human rights, lawful state, limits on the power, the rule of law, natural human rights, providing of human rights.

Ідея прав людини є фундаментальною ціннісною основою розвитку суспільства. Однак сучасний світ є культурно неоднорідним. Тому закономірно виникає запитання: якою мірою універсальна ідея права може бути застосована в рамках тієї чи іншої окремої культури? Особливої актуальності це питання набуває для країн, які здійснюють модернізацію суспільства і зіштовхнулися з необхідністю реформування своїх правових систем на засадах прав і свобод людини. До їх числа належить й Україна. Це питання має не тільки теоретичне, а й величезне практичне значення, оскільки правова система, яка реформується, повинна, з одного боку, ґрунтуватися на універсальних засадах права, а з другого – має орієнтуватися на національну традицію правосвідомості.

Основною метою даної статті є виявлення особливостей українського національного філософського світогляду та зумовленого ним обґрунтування прав і свобод людини, а також визначення засобів забезпечення їх реальності.

Соціальну цінність людини можна пізнати в процесі дослідження взаємовідносин її з суспільством та державою. З найдавнішого часу і до сьогодні ця проблема постійно привертає увагу дослідників. До проблеми прав і свобод людини звертались як українські, так і зарубіжні вчені, юристи, політологи, філософи. Методологічною базою дослідження стали праці Г.С. Сковороди, Т.Г. Шевченка, І.Я. Франка, Б.О. Кістяківського, В.В. Копейчикова, А.М. Колодія, О.А. Лукашової, П.М. Рабіновича, О.Ф. Скакун та інших вчених.

Актуальність даної теми підкреслюється місцем і роллю особистості в політичному житті суспільства, характеристикою її прав, свобод і обов'язків. Шляхи і форми пізнання проблеми взаємовідносин особи з державою та суспільством, виникнення та розвитку її прав, свобод та обов'язків дає нам історія. Говорячи про генезис ідеї реальності прав і свобод людини в Україні, їх обсяг, рівень забезпеченості і захищеності з боку держави, слід звернутися до вітчизняного минулого.

Початок розвитку державно-правової думки в Україні можна прослідкувати з часів Київської Русі. Уже в “Повісті минулих літ” (1113 р.); “Слові о полку Ігоревім” (1187 р.), Київському і Галицько-Волинському літописах, у політичних творах духовних осіб (“Слово про закон і благодать” Іларіона, “Моління (Слово послання)” Данила Заточника, у політичних творах князів і правових документах (“Повчання” Володимира Мономаха, “Руська Правда”) йдеться про правду, рівну для всіх людей, однакову для кожної людини, про правителя, який мусить турбуватися про своїх підлеглих. Доцільно зазначити, що “Руська Правда” – перший писаний кодифікаційний акт феодального права Київської Русі – в багатьох аспектах вигідно відрізнялась своїм відносним гуманізмом і юридичною технікою від аналогічних європейських “варварських прав”. Низка норм закріплювала відсутність смертної кари, мученицьких покарань або катувань під час допиту, обмеження, а згодом і заборону кривавої помсти, різноманітні правові механізми захисту життя, честі і гідності особи. “Правда” включала в себе і юридичний, і моральний аспекти, стрижнем яких була – справедливість [1, с. 36 – 105, 106 – 122, 164 – 168, 238 – 243]. Юридичний компонент був значним структурним елементом усього змісту. Під “правдою” розуміли “закон”, справедливий суд, вона містила і законні основи всіх видів державної діяльності. Згодом, у XV – XVI ст., “правдою” не тільки визначалися окремі правові інститути, а й передавалось уявлення про правопорядок загалом.

Серед юридичних пам'яток періоду перебування українських земель у складі Великого князівства Литовського найбільшу цінність має I Литовський статут – звід законів феодального права Литовської держави (три редакції – 1529, 1566, 1588 років) [2]. Незважаючи на свій класово-становий характер, I Литовський статут втілював гуманістичні ідеї епохи. Він був одним з найпрогресивніших у Європі того часу. В ньому проголошувались ідеї рівності людей перед законом (записано правило, за яким усі особи – як бідні, так і багаті – повинні судитися за нормами, викладеними в статуті), відповідальності уряду перед народом (у феодально-становій інтерпретації цього поняття), засудження деспотизму, ідеї особистої недоторканності, юридичного захисту прав вільної (шляхетної) особи, індивідуальної відповідальності перед законом (“Ніхто ні за кого не повинен нести покарання, але кожний сам за себе”), відповідальності усіх перед законом, незалежно від майнового і соціального стану. Робилася спроба обмежити джерела “холопства” (вільна людина за злочин не повинна передаватися у вічну неволю) [2]. І хоч крім цих положень у цьому статуті були втілені ідеї, притаманні феодальному устрою, і відбивали його класово-станову сутність (право на феодальну власність, на поступове закріпачення селян, їх особисту залежність та ін.), певного розвитку в ньому набули ідеї прав людини, які пізніше увійшли до загальнолюдського арсеналу моральних і правових цінностей.

У період перебування українських земель у складі Речі Посполитої проблема прав людини постала з новою силою, що було зумовлено соціально-економічним і релігійним гнобленням (у зв'язку з ухвалою Брестської церковної унії). Яскравий вираз вона знайшла в полемічній літературі, зокрема в таких працях, як “Апокрисис” (1598), “Пересторога” (1606), “Тренос” (“Плач”, 1610), “Протестація” (1621), “Палінодія” (1619-1622), авторами яких були, відповідно, Х. Філарет (псевдонім), анонім, М. Смотрицький, І. Борецький, З. Копистенський. Зміст багатьох з них виходить за межі історико-теологічної полеміки й ідеї засудження церковної унії та національно-релігійного гноблення.

Так, у творі Христофора Філарета, який став на захист широких верств народу, стрижневою була ідея рівності людей, якій він дає релігійно-природне обґрунтування. Відстоюючи договірний характер співвідношення короля і підданих із справедливим змістом, він доводить обов'язок короля як “присяглого сторожа прав и свобод наших” охороняти їх, а народу в особі кожної людини стерегти і захищати свої права (передовсім, соціально-економічні і релігійні).

Таке ж спрямування має творчість письменника, демократа, ідеолога селянських мас Івана Вишенського. Критикуючи тогочасний суспільно-політичний лад, польських і українських панів – за соціальний гніт, католицьку церкву – за релігійну нетерпимість до православ'я, він стверджує ідею рівності людей, даючи їй божественно-природну, натуралістично-філософську інтерпретацію. Він вважає, що рівність людей (незалежно від їх соціально-правового стану) обумовлена природою, їх походженням з однієї божественної субстанції – матерії. Навіть королі та царі, наголошує І. Вишенський, “только властью сродство людское превосходят, а плотию й кровию, и смертию всем ровни суть”. Виходячи з ідеї рівності всіх людей від природи, І. Вишенський, хоч і не відступає від традиційного трактування походження влади від бога, проте носія влади зображує рівним усім людям, над якими його підносять лише надані йому владні повноваження. На його думку, царю, королю треба віддавати царські, королівські почесті, а не божеські, бо влада не є їх абсолютним привілеєм. З цього положення він робить два логічно обґрунтованих висновки, які певною мірою перекликаються з сучасним вирішенням проблеми співвідношення держави (влади) і людини, за яким вони взаємовідповідальні одна перед одною.

Перший висновок І. Вишенського полягає в тому, що особа, якій належить влада, за природою рівна підвладному, а значить, вживання нею влади повинно бути обмежено природним правом людини на власний духовний світ. Другий – що властитель зобов'язаний нести відповідальність перед народом за помилки, особливо ті, які пов'язані з волюнтаризмом, зловживанням своїм становищем, порушенням природного права людини, справедливості. Якщо цар у своїй діяльності не керується божественними істинами, не турбується про бідних і убогих, то він – не божий слуга, а “диявол-миродержець”. У такому випадку влада його суперечить природі людини і божественним істинам (чеснотам). Влада державна тільки в тому разі незаперечна, коли властитель підкоряє особисті пристрасті, головному завданню – забезпеченню найбільшого блага підданим згідно з вимогою божественних чеснот. Що правда І. Вишенський згідно з християнським вченням не тільки розглядає рівність як моральну юридичну категорію, а й вимагає майнової рівності, спільності майна, “общаго житла”, вважаючи це принциповою настановою самого Христа. У цьому питанні він віддає данину ідеям раннього християнства [3, с. 22 – 23].

В Україні у XVIII ст. ідея прав людини в політико-правовій думці розкрила нові грані, що було обумовлено епохою Гуманізму, епохою Відродження, коли в центрі світобуття постала людина. За буржуазною теорією природного права, яка оформилася в цей період і охопила своїми ідеями країни Європи й Америки, людина від народження має невідчужувані права на життя, свободу, недоторканність тощо. Ця теорія опосередкованим шляхом охопила Україну. Проте, крім запозичення прогресивних ідей, існували своєрідні теорії про цінність людського буття, які виникли одночасно з

зарубіжними буржуазними теоріями і мали специфічне вітчизняне морально-юридичне забарвлення, спрямоване на захист простої людини, людини-трударя. Такою була філософія Григорія Сковороди, який спромігся піднятися до вимоги рівності як міри справедливості, обґрунтовуючи її природною властивістю. Український Сократ, як його назвали на Заході, вважав людину мірилом й критерієм правди, а її прагнення до щастя, умовою якого є свобода, – природним і закономірним. Вказуючи на природну рівність людей і вимагаючи юридичної рівності, він не відкидав відмінності людей за здібностями і нахилами. Щасливою людиною він вважав ту, яка, будучи вільною, працює у вільному суспільстві за своєю природною вдачею. Він писав, що “сродний труд”, тобто праця за покликанням і здібностями, є головним принципом демократичної республіки, що має сформуватися в Україні і Росії шляхом просвіти і реформування [4, с. 351 – 365]. У своїй творчій діяльності він акцентував увагу на соціально-економічному аспекті буття людини і ці його ідеї є певною передумовою розвитку соціально-економічних прав людини, які сформувалися і були офіційно закріплені в міжнародно-правових документах в ХХ ст.

У відомого українського філософа Якова Козельського теоретичні природно-правові засади знайшли більший вияв, ніж у Григорія Сковороди, хоча він, як і Г. Сковорода, у перебудові суспільства покладався на уряд, реформи, просвіту. Перебуваючи під значним впливом ідей епохи Просвітництва, Яків Козельський звертався до теорії природного права і суспільного договору, розглядав природні права людини як рівність в усіх аспектах суспільного життя. В умовах панування самодержавного режиму з притаманним йому кріпосним правом, де свобода належала лише пану, він вимагав поступового встановлення офіційної свободи для усіх, рівності перед законом, гармонійної єдності інтересів людини і суспільства. Особливу увагу мислитель приділив питанню взаємодії людини і державної влади, ґрунтуючись на теорії суспільного договору. Полемізуючи з англійським вченим Томасом Гоббсом, Яків Козельський наполягав на взаємовідповідальності державної влади і громадянина та можливості громадян розірвати суспільний договір у разі невиконання його умов правителем [4, с. 337 – 351].

Цінною стороною політико-правової думки ХVІІІ ст. є своєрідне закріплення ідеї прав людини у проекті Конституції Пилипа Орлика (1710 р.) – першої Конституції незалежної України, яка проголошувала відповідальність влади перед людиною, рівність прав і свобод, у тому числі на право приватної власності, демократичну організацію влади з принципом поділу влад. Цей документ є надбанням української конституційної думки, зокрема в аспекті прав та свобод людини [5]. Хоча Конституцію Пилипа Орлика деякі вчені вважають далеко недосконалою.

У ХІХ ст. розвиток політичної та правової думки в Україні відбувався під впливом соціально-економічних відносин, визначуваних занепадом феодалізму і зародженням капіталістичного ладу. Становлення ліберального й демократичного напрямків політичної та правової думки в Україні пов'язане з діяльністю таємного Кирило-Мефодіївського товариства, до якого належали Тарас Шевченко, Микола Костомаров та ін. Т.Г. Шевченко був противником абсолютної монархії. Поет схилився до ідеї буржуазної республіки, оскільки там не було одновладдя, функціонував представницький орган, громадяни мали рівні права. Гарантом від сваволі, вважав він, повинен бути "праведний закон", що розглядається як синонім правди і справедливості. Але закон, який діє в державі, де існує нерівність, не може бути праведним.

Ідеологом лібералізму в Україні був Микола Костомаров. Основу його політико-правової концепції складала думка про федерацію, республіканський лад, громадянські свободи. Він висловлював критичне ставлення до самодержавства, пропонував скасувати кріпосне право, встановити юридичну рівність, не застосовувати смертної кари. Необхідною умовою нового державного устрою він вважав свободу господарської діяльності, свободу совісті, освіту народу (згодом ці свободи увійшли в сучасну Конституцію України (ст.23, 35, 42, 53) [6].

Значний внесок у розвиток політичної та правової ідеології ліберального й демократичного рухів в Україні зробив Михайло Драгоманов. У державно-правовій концепції М.П. Драгоманова передбачалися три гілки влади: законодавча, виконавча й судова. Очевидно, що майже усі ідеї М.П. Драгоманова складають основу принципів сучасної правової держави, де реальність прав і свобод громадян займає одне з ключових місць.

Певний внесок у розвиток політичної та правової думки в Україні на межі ХІХ – ХХ ст.ст. належить філософу й письменникові Івану Яковичу Франкові. Він був категоричним противником необмеженої монархії, поняття "право" і "закон" він розглядав як генетично пов'язані, але не тотожні інститути. Право, писав із цього приводу І. Франко, це тільки щит, яким прикривається безправ'я, оскільки в реальності немає прав і свободи, що проголошені законами.

Значну увагу співвідношенню людини й держави, свободи і владиприділяла українська поетеса і громадська діячка Леся Українка (Лариса Петрівна Косач). Для неї свобода особистості – широкомасштабне суспільне явище, яке не може бути реалізоване без економічної та політичної свободи. Сама наявність закріплених у юридичних актах політичних та інших прав особистості, на її думку, ще не дає підстав твердити, що вони можуть бути вільно реалізовані, позаяк насильницька держава цьому не сприяє.

Наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. ідея прав людини вже не розглядається поза контекстом правової держави й у теорії, і на практиці знаходить ті риси, властивості і характеристики, без яких цивілізоване суспільство не може існувати: гуманізм (пріоритет прав людини стосовно влади); демократичність (подолання відчуженості особистості від держави, створення масової соціальної бази), моральність (рівноправність і справедливість), виключення узурпації влади (поділ влад, створення системи стримувань і противаг).

Узагальнюючи практику сучасних йому правових держав, відомий юрист Б.О. Кістяківський писав: "Правова держава – це вища форма державного побуту, що виробило людство як реальний факт" [7, с. 143].

Аналізуючи умови становлення ідей і принципів правової держави, можна з впевненістю сказати, що саме це поняття не могло б скластися без властивостей, що „облагороджують”, таких як права людини, як „людський вимір” державності. Тому в своєму становленні і розвитку реальність прав людини не просто властивість, якість правової держави, але в кінцевому рахунку його мета, якій підпорядковані всі інші його характеристики.

Вже в наші часи О.А. Лукашова відзначає, що правова держава є форма обмеження домагань влади правами і свободами людини. Права і свободи індивіда – найважливіша протиповага всесиллю державної влади, покликана забезпечити її обмеження і самообмеження. Тому пріоритет прав людини стосовно держави О.А. Лукашова вважає первинним, що визначає, системоутвореним принципом правової держави [8, с. 70]. Мета правової держави – забезпечення меж свободи індивіда, неприпустимість порушення простору свободи, окресленого правом, заборона застосування насильницьких мір, не заснованих на праві.

Але, на жаль, права і свободи людини і громадянина можуть залишатися декларативними, значною мірою знецінюватися при відсутності певних засобів гарантування їх реалізації в повсякденному житті людини у суспільстві. Отже, питання про права людини – це не тільки питання про те, що повинно бути з позицій абстрактних намірів та зобов'язань, але й про те, що реально може бути здійснено індивідом в конкретних умовах. Тому, дуже доречно буде навести визначення правової держави, яке дає П.М. Рабинович. Він вважає, що правова – це держава, у якій юридичними засобами реально забезпечене максимальне здійснення, охорона і захист основних прав людини [9].

З цього можна зробити висновок, що правова держава характеризується реальністю втілення максимуму демократичних прав та свобод людини. А це може бути досягнуто

при реалізації мінімум трьох обов'язкових умов: законодавчого закріплення прав і свобод громадян; законодавчого закріплення процесу, процедури реалізації прав і свобод громадян та забезпечення судового захисту від порушень прав і свобод громадян (створення мінімуму судових прецедентів такого захисту).

Висновки. Права і свободи людини, а особливо їх реальність – одна з основних проблем багатовікової теорії політико-правової думки в Україні, яка розглядалась з позиції політичного, морального, філософського, релігійного, юридичного світоглядів. Якою б не була держава за своєю природою, який би режим у ній не панував – права і свободи людини, її взаємовідносини з державою завжди викликали не тільки теоретичний, релігійний, філософський інтереси, а й прикладний. На постулатах та ідеях реальної свободи індивіда, пріоритету прав людини сформувалася доктрина реальності прав і свобод людини. Основою доктрини стала природно-правова концепція, що базувалася на первинності принципів свободи та невід'ємності, не відчужуваності прав людини, які належать їй від народження. Українські мислителі були безпосередніми учасниками творення цієї доктрини. В уявленнях багатьох українських мислителів людина постає творцем свого власного щастя, владикою своєї волі, повноправним господарем своєї долі і вчинків. В своїх дослідженнях реальну свободу вони розуміли як звільнення від зовнішнього насильства, пригноблення, залежності. Повноцінність, а, отже, і реальність свободи постає як відсутність будь-якого гноблення й залежності, як фізичної, так і моральної. Тому реалізація прав людини, її рівень, умови, якості є похідним від особистої волі людини.

ПЕРЕЛІК ПОСИЛАНЬ

1. Златоструй. Древняя Русь X – XIII вв. / Сост., авторский текст, коммент. А.Г. Кузьмина, А.Ю. Карпова; оформл. худож. Ю.В. Игнатъева, В.В. Ситникова. М.: Мол. Гвардия, 1990. – 302 с.
2. Статути Великого князівства Литовського: У 3 т. – Т. I. Статут Великого князівства Литовського 1529 року / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса, 2002. – 464 с.; Статути Великого князівства Литовського: У 3 т. – Т. II. Статут Великого князівства Литовського 1566 року / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса, 2003. – 560 с.; Статути Великого князівства Литовського: У 3 т. – Т. III. Статут Великого князівства Литовського 1588 року. У 2 кн. – Кн. 2 / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса, 2004. – 568 с.
3. Мороз, С.П. Ідея прав людини в політико-правовій думці України (IX – XVIII ст.) [Текст] / С.П. Мороз // Проблеми законності: Респ. Міжвідом. Наук. Зб. Випуск 34. / Відп. Ред. В.Я. Тацій. – Харків: Нац. Юрид. Акад. Укр., 1998. – С. 19–25.
4. История политических и правовых учений. Хрестоматия для юридических вузов и факультетов. / Сост. и общ. ред., проф., д-р ист. наук Г.Г. Демиденко. – Харьков: Факт, 1999. – 451 с.
5. Конституція (1710 р.) Пилипа Орлика. [Електронний ресурс] / – Режим доступу: <http://static.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1710.html>.
6. Конституції України // Відомості Верховної Ради, К. 1996, N 30, ст. 141.
7. Кистяковский, Б.А. Государство правовое и социалистическое [Текст] /Б.А. Кистяковский //Вопросы философии. – 1990. – № 6. С. 141-159.
8. Общая теория прав человека. Руководитель авторского коллектива и ответственный редактор доктор юр. наук Е.А. Лукашева. – М.:Издательство Норма, 1996. – 520 с.
9. Рабінович, П. М., Хавронюк, М. І. Права людини і громадянина [Текст] / П.М. Рабінович, М.І. Хавронюк: Навч. посібник. – К.: Атака, 2004. – 1056 с.